







## IRA M. LAPIDUS

1937'de, New York'ta dünyaya geldi. Tarih eğitimini Harvard Üniversitesi'nde aldı. Bir ömür hocalık yaptığı ve isminin özdeşleştiği okul ise Berkeley. 1965'ten bugüne süregelen çalışmalarıyla Ortadoğu ve İslam tarihi alanında oldukça meşhur bir isim haline geldi. Alanıyla ilgili kurumlarda yaptığı başkanlıklar ve sahibi olduğu çok sayıda çeşitli ödül tanınırlığını ve etkisini artırdı.

Lapidus, Türkiye'de *A History of Islamic Societies* adlı eseriyle biliniyor. Gerçekten de bu eser literatürün kült eserlerinden. Fakat Lapidus isminin ağırlığı bilhassa İslam Şehri tartışmalarında daha fazla hissediliyor. Yazdığı kitaplar ve makaleler, düzenlediği sempozyumlar ve liderlik ettiği cemiyetlerle Lapidus, İslam Şehri çalışmalarının en önde gelen isimlerinden biri konumunda.

## RECEP YILMAZ

1975 yılında Üsküdar'da doğdu. AÜ Bilgi Yönetimi bölümünden onur derecesiyle mezun oldu. 2004 yılından beri TV, Sinema ve Yayın dünyası için tercüme yapımakta, edisyonlar hazırlamaktadır.

## Tercümeleeri:

*Anton Çehov, Kuşçu; A. Strugatski&B. Strugatski, Uzayda Piknik (Roadside Picnic); John Foster Fraser, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Balkanlarda Kaos (Pictures From The Balkans); R. A. Nicholson, Sufiler (Mystics of Islam); Jack London, Beyaz Diş (White Fang); John D. Caputo, Hakikat (Truth); João de Pina-Cabral, Dünya (World: An Anthropological Examination); Sebastian Barry, The Secret Scripture; Charles S. Ryan, Plevne'de Erzurum'a Kızılayın Emri Altında (Under The Red Crescent); Stanley Lane-Poole, Selâhaddin ve Kudüs Kralığı'nın Düşüşü (Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem); Ira M. Lapidus, Ortaçağın Sonlarında Müslüman Şehirleri (Muslim Cities In the Later Middle Ages); İbrahim Kalın, Makaleler; Heather Boushey, Unbound: How Inequality Constricts Our Economy and What We Can Do about It; Arthur Conan Doyle, Üç Cepheye Ziyaret (A Visit To Three Fronts)*

## Osmanlıcadan sadeleştirerek yayına hazırladığı eserler:

*Yıldız'da Neler Gördüm / İsmail Müştak Mayakon; Siyasi Hatıralarım / Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi; Hikemü'l-Atâyye / İbn Atâullah el-İskenderi (Trc. Saffet Yetkin)*



Ira M. Lapidus

# ORTAÇAĞ SONLARINDA MÜSLÜMAN ŞEHİRLER

Tercüme: Recep Yılmaz



ORTAÇAĞ SONLARINDA

# MÜSLÜMAN ŞEHİRLER

**KUTADGU** / KÖK - MEDENİYET - ŞEHİR

Yayınevi Editörü : Ramazan Serhat Aslan  
Yayın Yönetmeni : Muhammed Yasin Can  
Yayınevi Ser. Nu. : 53697

Ortaçağ Sonlarında **Müslüman Şehirler**

*Muslim Cities in the Later Middle Ages*

ISBN | 978-625-98851-0-0

Kutadgu Yayınları'nın 10. eseridir.

**Ira M. Lapidus** tarafından kaleme alındı.  
**Recep Yılmaz** tarafından Türkçeye tercüme edildi.  
**R. Serhat Aslan** metnin editörlüğünü üstlendi.  
**Firdevs Erva Genç** son okumasını gerçekleştirdi.

Kapak **Zeyd Karaaslan** tarafından tasarlandı.  
Mizanpaj **Duran Aydos** tarafından yapıldı;  
metinde 11 punto Baskerville fontu kullanıldı.

**1. Baskı, 1. Edisyon, Kasım 2023, İstanbul**

© Bu kitabın Türkçe yayın hakları, Kutadgu Yayınları tarafından Libris Telif Hakları

Ajansı aracılığıyla Cambridge University Press'ten alınmıştır.

Baskı, Yılmaz Basımevi (Mat. Ser. Nu: 49749)

**KUTADGU**

Aziz Mahmud Hüdayi Mah. Tepsi Fırını Sok. No:9/3  
Üsküdar/İstanbul  
0 850 304 17 58  
kutadgu.com.tr  
iletisim@kutadgu.com.tr  
@kutadgu\_m (twitter, instagram, youtube)

## İÇİNDEKİLER

<i>Sunuş</i>	9
Önsöz	11
<b>GİRİŞ</b>	<b>21</b>
I   <b>MEMLÜK İMPARATORLUĞUNDAKİ ŞEHİRLERİN TARİHİ</b>	<b>31</b>
Suriye'nin Kontrol Altına Alınması: 1260-1317	35
Refah ve Güvenlik: On Dördüncü Yüzyıl	43
Sıkıntılı Dönem: 1388-1422	53
On Beşinci Yüzyılda Toparlanma: 1422-1470	61
Memlük İmparatorluğu'nun Çöküşü: 1470-1517	69
II   <b>ŞEHİRLERİN YAŞAMINDA MEMLÜK REJİMİ</b>	<b>75</b>
Devlet ve Yetkinin Özelleştirilmesi	77
Memlük Hanelerinin Ekonomik Güçleri	83
Mülk, İşgücü ve Malzeme Üzerindeki Kontroller	95
Şehir Topluluğunun İşleyişinde Emirler	105
Sonuç	115
III   <b>ŞEHİR TOPLUMU</b>	<b>117</b>
Halk Sınıfları	121
Mahallelerin Örgütlenmesi	127
Ekonomik Yaşamın Örgütlenmesi	139
Toplumun Çeperindeki Yardımlaşma Örgütleri	151
Ulema ve Şehir Toplumunun Oluşması	155
Sonuç	163
IV   <b>MEMLÜK DEVLETİ VE ŞEHİRLERİN İLERİ GELENLERİ</b>	<b>165</b>
Tüccarlar	169
Ulema	183
Sonuç	195

V	<b>SİYASİ SİSTEM: ŞİDDET EYLEMLERİ İLE İKTİDAR BOŞLUĞU ARASINDA KALAN HALK</b>	<b>197</b>
	Ekonomiyle İlgili Şikayetler ve Halk Protestoları	201
	Şam Zuarının Rollerı	211
	Memlüklerin Halkın Askeri Eylemleri Üzerindeki Kontrolü	221
	Lümpen Proleter Şiddetin Kontrol Edilmesi	229
	Sonuç	243
VI	<b>SONUÇ: ORTAÇAĞ MÜSLÜMAN ŞEHİRLERİNDE TOPLUM VE HÜKÜMET BİÇİMİ</b>	<b>245</b>
	Kaynakça	255
	Dizin	281
	<i>Atıf ve Bilgi Sayfası</i>	286



## Sunuş

1999 yılında Christophar Goddard'ın kabaca, 2015 yılında ise Soma-yah Falahat'ın spesifik olarak yaptıkları tasnifin, İslam Şehri çalışmaları-nda takip edilmesi gereken kullanışlı bir yol olduğunu düşünüyorum. Buna göre İslam Şehri çalışmalarının kökenleri Max Weber'in şehir te-orilerine dayanmaktadır. Literatürü oluşturan ilk dalga, *Fransız Oryanta-listler Dalgası*, Falahat'ın detaylıca değindiği üzere ağırlıklı olarak George Marçais, William Marçais ve Jean Sauvaget gibi Fransız oryantalistlerin çalışmalarıyla şekillenmiştir. Bu isimler eserlerinde İslam'ın şehirli yönüne vurgu yapmış ve literatürün tartışmaları günümüze kadar süregelen belli başlı klişelerini oluşturmuşlardır.

İkinci dalga Falahat'ın tabiriyle bu ilk dalgadan ayrılan, ilk çalışmaları eleştirir fikirler ortaya koyan ve kabaca 1950-70 arasını kapsayan *Revizyonist Dalgadır*. Bu dönemin önde gelen isimleri ise Ira M. Lapidus, A. H. Hourani, Carl Brown ve Eugen Wirth gibi isimlerdir. Bu isimler eserlerinin başlığında, şehirleri niteleyen İslam ve Müslüman sıfatlarını kullanarak bu tamlamanın literatürde iyice yerleşmesini sağlamışlardır. Lapidus, İslam şehirlerinin toplumsal dinamiklerine yoğunlaşırken bazıları bu şehirlerin oluşumlarına ve kökenlerine yönelmiştir. Fakat *Revizyonist Dalga'nın* da tıpkı selefleri gibi tıkandıkları konular olmuştur.

Üçüncü dalga ise ikinci dalgadan devraldıkları bayrağı daha da ileriye taşıyan *Yeni Yaklaşımlar Dalgasıdır*. Janat Abu Lughod, Nazar Alsayyad ve Andre Raymond'un ön planda olduğu fakat birçok yeni tarihçi tarafından yayın yelpazesi sürekli genişletilen bu dalga, *Fransız Oryantalistler Dalgasına* kökten eleştiriler getirmekte, onların eserlerinin spesifik bölgeleri temel alan ve ufak örnekler üzerinden büyük genellemelere varan ilkel metinler olduğunu iddia etmektedir.

Literatürün detaylı bir incelemesi 1999 yılında Christopher Goddard tarafından kaleme alınan *The Question of the Islamic City* başlıklı yayınlanmamış doktora tezinde bulunabilir. Yunus Uğur'un 2005 yılında kaleme aldığı *Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar* başlıklı makalesi de yine Falahat'a öncülük eder nitelikte kısa bir literatür tahlili içermektedir. Son olarak yukarıda belirttiğim gibi

S. Falahat'ın *Re-Imaging the City* başlıklı kitabının bir bölümünü oluşturan "The Model of Islamic City", literatüre dair kuşatıcı ve hayli kullanışlı bir tasnif sunmaktadır.

Halihazırda üzerinde çalışmakta olduğum bir derleme çalışması İslam Şehri literatürünün kilometre taşı konumundaki makalelerini bir araya getirmekte, akımlar arası geçişin ve farklılıkların neler olduğunu ortaya koymaktadır. Zannediyorum, *İslam Şehri: Bir Literatürün Oluşumu* başlıklı bu çalışmayı ilerleyen süreçte yayınlayacağız.



Bu tasnif göz önüne alındığında Ira M. Lapidus'un Türkçeye ilk defa çevrilen *Müslüman Şehirler* adlı bu eseri, İslam Şehri literatürünün geldiği son aşamayı temsil etmemektedir. Bu kitap, zincirin günümüzde artık nispeten aşılması, fakat önemli bir halkası konumundadır.

*Müslüman Şehirler* ağırlıklı olarak Halep, Şam ve Kahire etrafında dönmekte ve bu üç şehri odak alarak bir İslam Şehri tasviri ortaya koymaktadır. Anlatısına başarılı bir şekilde yedirdiği yoğun kaynak kullanımı ve *meta-narrative* minvalinde çıkarımları Lapidus'un kitabını kesinlikle okumaya değer kılmaktadır. Kitapta yer alan şehir idaresi, yöneten-yönetilen ilişkisi, isyanlar, işgaller, ticaret yolları, halk ile idareciler arasında ara sınıf ve kurumlar şehrin ana işleyiş damarları; sultanlar, emirler, valiler, şehrin önde gelenleri, tüccarlar, din adamları ve ulema sınıfı, ayak takımı, asiler ve sıradan halk şehrin aktörleri; pazar yerleri, camiler, vakıflar, bahçe ve tarım arazileri de şehrin mekanları olarak Lapidus'un eserinin yükseldiği temel noktaları oluşturmaktadır.

Ira M. Lapidus'un *Müslüman Şehirler* eserini Türkçeye kazandırmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Zira, İslam Şehri çalışmalarının Türkiye'den ve Türk tarihçiliğinden bağımsız olmaması gerektiğini düşünüyoruz. Bugüne dek bu alanda bazı kıymetli yayınlar yapılmış olsa da nihayetinde gerekli tesirin ancak programlı ve eski ile yeniye bütün halinde kapsayacak bir külliyat oluşturmakla oluşacağına ve Türkiye'de yeni çalışmaların ancak bu şekilde filizleneceğine inanıyoruz. *Müslüman Şehirler*, bu serinin ilk kitabı oldu. Peşi sıra bir çok kitabın sizlerle buluşması dileğiyle.

Kutadgu İslam Şehri serisi başlıyor.

R. Serhat Aslan

## Önsöz

Bu kitap, Memlükler döneminde (1250-1517) Mısır ve Suriye şehirlerinin geçirdiği sosyal ve siyasi süreçlere yönelik bir çalışma niteliği taşımaktadır. Kitap, Memlüklerin başkenti olan Kahire'yle ilgili destekleyici çalışmalarla birlikte, Şam ve Halep üzerine yoğunlaşmaktadır. Söz konusu şehirlerin tamamı için durum benzer görüldüğünde, Suriye şehirlerinde hangi verilerin eksik olduğuna dair soruları cevaplandırmak için, zaman zaman Kahire üzerine yapılan çalışmalara dayalı bilgiler kullanılmıştır. Bunun yanında Memluk İmparatorluğu'ndaki İskenderiye, Beyrut, Trablusşam gibi diğer şehirler ve daha küçük kasabalar da ele alınmıştır.

Bu tarz bir çalışma için pek çok kaynak kullanılmıştır. Bu kaynaklar; vakayinameleri, biyografileri, kitabeleri, şehirlerin tasvirlerini, idari risaleleri, seyyahların naklettiklerini, diplomatik yazışmaları, anlaşmaları, sanat eserlerini ve arkeolojik ve sanatsal kalıntıları içermektedir. Bu materyaller içinden çıktıkları toplumu, tarihsel gerçekliğe dair mevcut sorularımızı anlaşılır biçimde yanıtlayan terimlerle analiz etmedikleri için, yorumlanmaları pek çok sorun doğurmaktadır. Bu materyallerin ekonomik, sosyal ve pek çok siyasi gerçek hakkında bize verdiği bilgiler, çağdaşları için anlamlı ancak bizim için muammalı olan veciz referanslar, kısaltmalar ve ipuçlarından ibarettir. Kaydedildikleri döneme ait bütün araştırmalar, çok sayıda küçük ayrıntıyı bir araya getirmeyi, anlamlarını sorgulamayı ve sonunda kendilerini kaydeden toplumu gözler önüne serene kadar her birini, diğerlerini aydınlatmak için kullanmayı gerektirmektedir.

Bu kaynakların tanzimi ve yorumlanması, bir kısmı Avrupa Ortaçağ ve Rönesans şehir toplumlarına ilişkin çalışmalardan türemiş olan bazı kaygılara dayanır: Şehir toplumları nasıl yönetildi? Hangi kurumlar onları düzenli topluluklar haline getirdi? Avrupa araştırma geleneği, resmî hükümet ve hukuk kurumlarını ya komünler biçiminde, yani şehirliilerin kendi kendini yöneten tüzel ilişkileri biçiminde veya devlet rejiminin şehir topluluklarını yönettiği emperyal bürokrasiler biçiminde vurgular. Açıktır ki, Müslüman şehirlerin bu iki kalıbın da içine sokularak anlaşılabilir. Bu şehirler kendi kendini yöneten tüzel kişilikler tarafından tanzim edilmemişlerdi. Hatta, güçlü askeri ve bürokratik mekanizmaya

sahip imparatorlukların egemenliği altındayken bile bürokratik araçlarla yönetilmiyorlardı. İlk araştırmacılar nesli, Müslüman şehirlerinin bu yüzden kaotik ve biçimsiz köy yığınları olduğunu düşünmüştür. Etraflıca düşünülünce, buna inanmak zordur. On binlerce hatta yüz binlerce kişinin yaşadığı şehirler gayet tabii ki düzenli toplumlardı. Temel sorun, şehir sakinlerinin yaşamlarını ne tür bir kuralın düzenlediğini anlamaktır.

Weber'in, Parsons'ın ve başka sosyal süreç araştırmacılarının çalışmalarından yararlanarak bu düzenin bireyler, sınıflar ve nüfus grupları arasındaki sosyal ilişkilerin kalıbı olduğunu ileri sürdüm. Bunlar arasında Memlükler veya devletin askeri elitleri, ulema veya dini liderler, tüccarlar ile şehir sakinleri, genç erkek grupları ve dilenciler loncası gibi çeşitli insan grupları da dahil olmak üzere, halk sınıflarının oluşturduğu örgütlü topluluklar vardı. Bir denge veya kendi kendini dengeleyen düzenli ilişkiler kalıbı, Müslüman şehirlerinin işleyişini anlamanın anahtarı gibi görünmektedir. Bu ilişkilerin açıklaması, bu kitabın özünü oluşturan tarihle ilgili bir bölümde takdim edilmiştir.

Kitabın ilk kez yayımlanmasından bu yana geöen on beş yilda, konuya dair fikrim değişti. O zamanlar en kritik husus, Avrupa toplumları ile Müslüman toplumlar arasındaki fark gibime geliyordu. Müslüman bir toplumun işleyişini kendi kurallarıyla tarif etmenin, yani Müslüman şehirlerini başka şehir örgütlenmesi biçimleriyle karşılaştırmayı mümkün hale getiren kurallarla tarif etmenin bir yolunu bulduktan sonra, düşüncelerim sorulara dönüştü. Ardından Memlükler döneminde Mısır ve Suriye'de rastlanan şehir toplumu türünün kökenine ve Memlukler dönemi şehirlerinin, başka bölgelerdeki ve başka dönemlerdeki Müslüman şehirleriyle ne şekilde karşılaştırılabileceğine dair sorular sormaya başladım. Bazı makalelerimde, Memlükler dönemi sosyal işleyişinin kökeninin izini erken dönem Mısır, Suriye ve diğer Ortadoğu şehirlerine, Selçuklu (1055-1200) ve geö Abbasî (850-946) dönemlerinde şekillenmiş askeri, dini ve sosyal kurumlara, hatta ana hatlarıyla İslamiyet öncesi döneme kadar sürmeye çalıştım. Aynı zamanda bu kitabın genel fikri üzerine daha fazla düşündüm: Şehir toplumlarını nasıl araştırıyoruz? Hangi değişkenleri dikkate alıyoruz? Daha doğrusu, felsefi bir tarzda ifade etmek gerekirse, *şehir toplumu* derken neyi kastediyoruz ve bu araştırmamızın amacı nedir? İleri araştırmalar ve düşüncelerin ışığında, belirli Memlükler dönemi şehirlerine yönelik bu tasvir, Müslüman şehir süreçlerinin etkili bir modeli olmaya devam etmektedir. Ancak, daha

fazla yoruma dayalı bir tartışma, bu modelin karşılaştırmalı, evrimsel ve metodolojik etkilerinin ortaya çıkarılmasına yardımcı olacaktır.

*Müslüman Şehirler* kitabında Memlûkler dönemi şehirleri bir vaka çalışması olarak sunulmaktadır fakat bununla birlikte bu şehirler Müslüman siyasi ve sosyal kurumlarının yüzyıllar süren evriminde bir aşama olarak, hatta Ortadoğu toplumlarının M.Ö. üçüncü binyılın Mezopotamya tapınağına ve şehir devletlerine kadar uzanan bin yıllık evriminde bir aşama olarak görülmelidir. İslam şehir toplumları, Ortadoğu şehirciliğinin daha eski bir modelinin varisleri ve biçim değiştirmiş halleriydi. Müslüman ve Memlûkler dönemi şehir topluluklarının tarihsel konumunu anlamak için bu evrimsel gelişimin bazı temel özelliklerini dikkate almak yararlı olabilir.

Ortadoğu şehirlerinin kökeni, şehirleşme öncesi Mezopotamya tarımsal köy topluluklarına dayanmaktadır. Bu köylerde aile muhtemelen en önemli sosyal yapıydı. Liderlik babalığın bir işleviydi, ibadetler aileler tarafından ve aileler adına yerine getiriliyor, mülkiyet aileler arasında denetleniyor ve dağıtılıyordu. Nüfuz sahiplerinin bir patriğe veya zengin birine, dindarların bir tapınağına veya tarikata, metal işleme ustalarının belli bir köye bağlı olması gibi bazı hami-mahmûl ilişkisi türleri de kuşkusuz bu küçük toplulukları örgütlemenin önemli yollarındandı.

Ancak köy yaşantısı durağan değildi. Zamanla sulama yaygınlaştı, çömlekçilik kalite ve güzellik bakımından gelişti, metalürji başladı ve taş aletlerin yanı sıra bronz aletler ortaya çıktı. Hayvancılıkta, balıkçılıkta, bahçe tarımında, tahıl yetiştirmede, ticaretle, metal işçiliğinde ve geniş bir takas ağında belli ölçüde ekonomik uzmanlaşma olduğuna dair kanıtlar vardır. Teknolojik ve ekonomik değişime yönelik kanıtlardan şu sonucu çıkarabiliriz ki, bireyler yarı zamanlı çiftçilikten ve kol gücü gerektiren işlerden, çömlekçilikte, metalürjide ve ticaretle tam zamanlı uzmanlığa geçerken, emeğin uzmanlaşması muhtemelen artıyordu. Emeğin uzmanlaşmasının artış göstermesi ise, daha karmaşık bir toplumu kontrol ve koordine etmeye ve artan kaynaklardan yararlanmaya yardımcı olacak sınıflaşmayı da beraberinde getirdi. Aile *reisleri*, savaşçılar, rahipler ve toprak sahipleri, patronlar ve yöneticiler oldu. Üstelik, dördüncü binyılın sonuna doğru arkeolojik kayıtlar, köy tapınaklarının sürekli artan bir ölçekte inşa edilmiş olduğunu göstermektedir.

1 Korunan, gözetilen, birinin himayesi altında bulunan kimse. (Ç.N.)

M.Ö. 3500 ile 2750 yılları arasındaki bu farklı ekonomik faaliyetler, sınıflara ayrılmış elitler ve tapınak bağluları yeni bir sosyal, ekonomik ve dini örgütlenme biçiminin, yani tapınak topluluklarının ortaya çıkmasına yol açtı. Tapınak toplulukları farklı kavimleri ve soyları, farklı liderleri, hamilerle mahmileri ve farklı köy topluluklarını birleştirip Tanrı'nın hizmetine adanmış tek bir yapı haline getirdi. Bu dini fikir birliği temelinde tapınaklar, artı malların ve emeğin nakledilmesi ve sosyal ürünün çiftçiler, çobanlar, balıkçılar, esnaflar, tüccarlar, metal işçileri ve diğer meslek erbabı arasında yeniden dağıtılması için birer ekonomik kuruluş görevi üstlendi. Sonunda tapınaklar toprağa sahip oldu, vergi tahsil etti ve sulama işlerine yatırım yaptı. Tekstil ürünleri ve başka mallar üretip, değerli metallerin ticaretini yaptılar.

Bu tapınak toplulukları, ilk şehirleri meydana getirdi. Tapınak çevresine yöneticilerden, rahiplerden, esnaflardan ve işçilerden oluşan bir nüfus topladılar; bunların faaliyetleri ise, civar köyleri dini ve sosyal merkeze yakınlıktı. Tapınak toplulukları gelişerek küçük şehir devletleri haline geldi.

Tapınak şehri döneminin yerini, M.Ö. 2400 yılı civarında ilk kadim imparatorluklar aldı. Mezopotamya şehirleri dışarıdan gelen işgalciler tarafından fethedildi ve daha büyük çaplı rejimlere dahil edildi. İmparatorluklar hızla birbirlerinin yerine geçmesine rağmen, kalıcı ve birikimli siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel değişiklikler başlattılar. En çarpıcı değişiklik, kraliyete ait merkezi yönetimin kusursuz hale getirilmesi ve emperyal krallığın meşrulaştırılmasıydı. Krallar ve onların valileri, yerel yöneticiler haline geldi. Dini meşruiyete sahip seküler yönetim, rahiplerin yönetiminden ayrıldı. Kraliyet hakimlerinin yönetimi, rahiplerin hukuki faaliyetlerinin yerini aldı. M.Ö. 2000 yılında tapınağın toprak üzerindeki egemenliği, mülkiyetin daha çeşitli kesimler arasında dağıtılması lehine ortadan kalkmıştı. O zamanlar tüccarlar ve esnaflar da tapınağın himayesinden hanedanın himayesine geçtiler ve sonra, yavaş yavaş onlardan da kurtulup bağımsız girişimciler oldular. Bağımsız tüccarlar Hammurabi dönemine kadar (M.Ö. 1750) devlet temsilcileri ve devlet tarafından düzene sokulmuş simsarların yanı sıra kendi sermayeleriyle faaliyet gösteriyordu. Ülke içi ve uzun mesafeli ticarete özel ekonomi ilkeleri yürürlükteydi. Bu değişikliklere yeni bir evren anlayışı eşlik etti. Merkezi imparatorlukların, kapsamlı ticaretin ve elitler için geniş ölçekli

coğrafi hareketliliğin var olduğu bir dünyada düzene ve adalete duyulan ihtiyaç kozmosa yansıtıldı. Tanrılar gitgide yalnızca muktedir varlıklar olarak değil yargılama gücü bakımından kozmik, hatta rasyonel ve ahlaki varlıklar olarak tasavvur edilmeye başlandı. Bireyler tanrıları, toplulukların refahı kadar kendi şahsi refahlarını da gözeten varlıklar olarak düşünmeye başladı.

İmparatorluklar daha sonra, tapınak yapılarının bütünlüğünü ve küçük şehirlerle köy topluluklarının uyumunu parçalayarak toplumları dönüştürdü. Bireyler evin, köyün ve tapınağın kontrolünden kurtuldu. Çok daha büyük farklılıklara sahip bir toplum ortaya çıktı. Krallık hükmetmekte, piyasalar ticarete, yasalar toplumu düzene sokmakta uzmanlaştı. Eski toplumların bağlarını parçalayan imparatorluklar yeni toplumlar için gerekli olan müşterek lisanlar, ortak dini inançlar, hukuk sistemleri ve siyasi kavramlar temin edilmesine yardımcı oldu.

İmparatorlukların kurumsallaşmasıyla birlikte şehirler tamamen dönüşüme uğradı. Tapınak şehirleri ve şehir devletleri bölgesel hükümetler, yerel yönetimler, inançlıların oluşturduğu topluluklar veya ekonomik mübadele toplulukları olmaktan çıktı. Şehirler artık bağımsız topluluklar değildi. O andan sonra yalnızca, daha büyük bir toplumun işleyişindeki birimlerden ibaretlerdi.

Eski Mezopotamya imparatorluk toplumlarının güçlenmesiyle İslam'ın yükselişi arasında on beş asır bulunmaktadır. Bu çağda büyük Ortadoğu imparatorlukları doğdu ve battı. Şehirlerin üzerine değil fakat aile, aşiret, müşteri toplulukları, çarşılar, tapınaklar ve daha sonra kiliseler ve imparatorluk rejimleri üzerine inşa edilen sosyal yapının mirası İslam çağına aktarıldı.

Arap ve İslam şehir toplumları işte bu ana yapıdan çıktı. Arap fetihleri ve göçler hem yeni kurulmuş kasaba ve şehirlerde hem de daha önce kurulan banliyöler ve köylerde farklı lisana, dine ve sosyal kimliğe sahip bir Arap nüfusu tesis etti. Araplar geç Bizans ve Sasani dönemi imparatorluk kurumlarını kendi kulları için benimsediler. Devraldıkları mevcut Ortadoğu ekonomisi ve diğer sosyal örgütlenme biçimleri bozulmadan kaldı. Böylelikle İslami dönem Ortadoğu şehirleri Ortadoğu'nun eski siyasi, ekonomik ve sosyal örgüt biçimleri ve kavramları ile Arap Müslüman kültürel değerlerinin ve kimliğinin entegrasyonu üzerine inşa edilecekti.

İslami bir Ortadoğu şehir toplumunun inşası Arap fetihlerinden Selçuklu dönemine kadar beş yüz yıl sürdü. Emevi ve Abbasî Halifelikleri döneminde (661'den 946'ya kadar); kendi özel İslami biçimleriyle sınırlı yerel grupların, dini toplulukların ve devletin askeri ve idari uygulamalarının kurumsal ilk örnekleri şekillendi. Daha sonra gelen Selçuklu döneminde (1055-1200) bu kurumlar olgunlaşıp bu Ortadoğu şehir toplumunun ilk İslami modeline entegre oldular.

Güçlü yerel topluluklar, eski çağlardan erken İslam dönemine kadar Ortadoğu toplumlarının temel yapı taşıydı. Bu yapıtaşları İslam döneminin başlangıcında, birbirine sıkı sıkıya bağlı aileler ve kabilelerin hizaya soktuğu aşiretler halinde örgütlenen Arap göçmenler tarafından güçlendirildi. Her aşiret, yerel bir caminin, mezarlığın, çarşının ve diğer kamu tesislerinin hazır bulunduğu, kendine ait bir mahalle, banliyö veya köye yerleştirildi. Fetihlerden bir yüzyılı aşkın bir süre sonra, İslam başkenti Bağdat'ın farklı etnik ve çok dinli nüfusu da mahallelere ve semtlere göre gruplandırıldı. Ortadoğu'nun her bir bölgesinde ve sonraki her dönemde göçebe istilaları ile nüfusun etnik bileşimindeki ve bölgesel sosyal yapıdaki farklılıklar yerel nüfusun kimliğinin değişmesine neden oldu. Ancak güçlü mahalleler, aşiretler, birlikler ve diğer yerel gruplar şehrin sosyal yapısının temeli olarak kaldı.

Şehirselleşme bağlamında toplumun bu temel birimleri çok daha büyük topluluklara katıldı. Ticaret borsaları ve pazarlar farklı toplumsal geçmişe sahip insanları ortak teşebbüslerle tanıştırdı. İslam dinine bağlanma ile fıkıh, kelam ve tasavvuf ekolleri de bu şekilde oluştu. Kendilerini Kur'an'a, hadislere, fıkhı ve kelama adanmış âlimler ile etrafına bağlılarını ve takipçilerini toplayan zahitler ve sufiler Müslüman dini birlikleri oluşturdu. Sekizinci yüzyıldan on birinci yüzyıla kadar böyle gruplar kaynaşarak mezhepler, tasavvuf kardeşlikleri ve Şia mezhepleri haline geldi. Bu dini yapılar; eğitim, hayır işleri, fıkıh, ibadet, manevi kardeşlik ve şifa ihtiyaçlarını karşıladı. Onuncu yüzyılda İslam Halifeliğinin çöküşü ve ardından göçebe istilalarının başlamasıyla bu dini gruplar mürit ile mürit ilişkilerini düzenleyen yeni yetki kavramları geliştirdiler, medreseler ve hangahlar<sup>2</sup> gibi fiziki tesisler meydana getirdiler ve bu tesislere ömür boyu mülkiyete dayalı gelirler bağlandı. Müslüman dini birlikler yeni

2 Büyük tekke, dergah, tarikatlarda pir makamı, misafirleri minnet altında bırakmamak şartı ile fakir, derviş ve öğrencilere yemek verilen ve misafir edilen yer. Tasavvuf literatüründe *hangah* tabiri, *henekâh*, *hankâh* veya *hanegâh* şeklinde de geçer. (Ç.N.)



hukuki ve idari işlevler edildi, şehir topluluklarının günlük işleyişinde siyasi bir rol üstlendi ve kendi takipçilerini siyasi hiyazlara dönüştürdü. Ortadoğu halklarının dokuzuncu, onuncu ve on birinci yüzyıllarda kitleler halinde İslam'a girmesiyle Müslüman sosyo-dini topluluklar, Ortadoğu ölçüğünde bir şehirsel sosyal örgütün temeli haline geldi.

Bu uzun dönem boyunca Müslüman şehir topluluklarının örgütlenmesinde devlet de rol oynadı. İlk İslam imparatorlukları, siyasi ve dini otoriteyi prensipte birleştirmiş olan halifeliğin himayesinde kuruldu. Ancak halifelik hızla askeri ve idari işlevleri özellikle Müslüman liderlerin gözünde halifeliğin asıl dini öneminden çok daha ağır basan emperyal bir kuruma dönüştü. Hilafet imparatorluğunun çökmesiyle köle komutanlar<sup>3</sup>, aşiret *reisleri* ve Orta Asyalı göçebe istilacılar fetihler yaparak genellikle *Sultanlık* denilen yeni hükümdarlıklar kurdu. Yeni Sultanlıklar, Türklerin veya diğer göçebe destekçilerin takviye ettiği köle askeri kuvvetler ve vergilerin tahsil edilip askerlere maaş ödenmesi için yarı bürokratik bir iktâ<sup>4</sup> sistemi üzerine inşa edildi. Bu tür hükümetler İran, Türk ve İslami monarşi kavramlarının birleşimi temelinde meşruiyet iddiasında bulundular. Yeni devletler, yalnızca Müslüman halkları yönetmeleri ve İslam dininin faaliyetlerini himaye etmeleri bakımından İslamıydı.

On birinci yüzyıla gelindiğinde Müslümanların sınırlı ticari, dini ve siyasi kurumlarının gelişimi Doğu İran ve Afganistan'da nihai biçimine ulaştı. Ortadoğu halklarının büyük bölümünün İslam'a girmesi, Selçuklu İmparatorluğu'nun ve Doğu Selçuklu taşra devletlerinin kurulması, mezheplerin ve medrese eğitim sisteminin sağlamaştırılması ve tasavvufun örgütlü bir dini hareket olarak ortaya çıkmasıyla birlikte yeni bir Müslüman toplum biçimi meydana geldi. Selçuklu dönemi şehir toplumu, Selçuklu yönetimindeki köle ve göçebe elitler ile bunların idari kadroları, ulema ve tasavvuf liderliği etrafında inşa edilen yerel topluluklar ve mahalleler, ayyâr<sup>5</sup> çeteleri, gaziler ve aşiret güçleri gibi silahlı sınırlı

- 
- 3 Bu komutanlara Arapçada *Köle* manasına da gelen *Memlik* denilmekteydi. (Ç.N.)
  - 4 Hükümdarın mülkü olan topraklara ait vergilerin veya daha genel manada gelirlerin, asker veya sivil erkana, devlete hizmetlerinin karşılığı olarak, yani maaşlarına karşılık verilmesine dayalı sistem. (Ç.N.)
  - 5 Arapça bir kelime olan *ayyâr*, sözlükte *çok gezip dolaşan, zeki, kurnaz, gözü pek ve atılan kimse* anlamlarına gelmektedir. Müsbet manada, daha çok Safevî öncesi meddah hikâyelerinde halk kahramanı olarak geçen ayyâr fanatik bir kişiliğe bürünmüştür. Bazı İran kaynaklarında civanmerd, doğru sözlü, yiğit, iyiliksever, maharetli, sufiyane yaşam süren bir topluluk gibi belirtmelerine, emirlere bağlı ve diğer mezheplere karşı Sünniliğin yanında gösterilmelerine rağmen ayyârlar menfi icraatları yüzün-

gruplar arasındaki karşılıklı anlayışa dayanıyordu. Selçuklu yönetimi, Selçuklu askeri elitlerinin şehirlerin ileri gelen ulemasıyla girdiği işbirliği çevresinde inşa edildi. Bu işbirliği, askeri elitlerin yönetiminde ve meşrulaştırılmasında ulemanın yardımı karşılığında devletin İslam hukukunu, medreseleri, hangahları ve diğer dini faaliyetleri desteklemesiyle kendini dışa vurdu. Selçuklu döneminde gelişip dönüşen siyasi ve dini kurumlar İran şehir toplumları için bir hükûmet biçimine dönüşmüştü.

Tarihsel ayrıntılar hala pek bilinmese de görünen o ki İran'da başarılı olan Selçuklu şehir kurumları modeli batıda Bağdat'a ve daha sonra Anadolu'ya, Suriye'ye ve Mısır'a aktarılmıştır. Nureddin Zengi<sup>6</sup> döneminde (1146-1174) Müslümanların örgütlü adli ve eğitim yönetimine ait medrese ve hangah sistemi Şam'da yeniden oluşturuldu. İslami hayat, geleneksel okullar ve vakfedilmiş mülkler çevresinde yeniden inşa edildi ve gittikçe devlet denetimine tabi oldu. Şam'da İran tipi bir şehrsel dini topluluğun inşası âlimlerin ve sufilerin İran'dan ve diğer Müslüman bölgelerden yeni himaye merkezine göç etmesine bağlıydı. Mısır'ın fethiyle Selahaddin Eyyûbi (1169-1193), Selçuklunun şehrsel sosyal örgütlenme sistemini yeni fethedilen topraklara taşıdı. İran'da ve Irak'ta çığır açan İslami hayata yönelik devlet yönetiminin ve devlet himayesinin bütün yapısı Eyyûbi Devleti'nin desteğiyle Ortadoğu'nun batı kesimlerinde yeniden oluşturuldu.

Böylelikle Memlükler dönemi şehirleri yüzyıllardır oluşum safhasında olan bir siyasi, dini ve toplumsal örgütlenme sistemi çevresinde inşa edildi. Bu şehirler ticari piyasa örgütlerine, dini birliklere ve devlet kurumlarına entegre edilmiş eski bir sınırlı topluluk modelini miras aldılar. Memlükler döneminde bu kurumlara farklı biçimlerde rastlanmıştır. Başka dönemler, bölgeler ve şehirlere dair araştırmalar bu farklılıklar hakkında kesin bir bilgiye sahip olunacak kadar gelişmiş değildir fakat birkaç gözlem teşebbüsünde bulunulabilir. Bu gözlemlerden biri Memlükler döneminin devlet yönetiminde köle egemenliğini pekiştirmesidir. Bu dönemde köle askeri kuvvetleri sultanlığın kontrolünü ele geçirdi ve diğer aşiretleri, etnik unsurları, yerel elitleri ve hatta öz çocuklarını bile devlet mekanizmasına katılmaktan menetti. Memlükler ayrıca Sünni İslam üzerinde devlet desteğini, himayesini ve denetimini pekiştirdi. İlk Selçuklu ve Eyyûbi rejimleri bir veya birkaç Müslüman mezhebini kayırırken Memlükler

---

den tarihe daha ziyade yağmacı ve soyguncu bir sınıf olarak geçmişlerdir. (Ç.N.)

6 Nüreddin Mahmud Zengi (Şubat 1118, Musul - Mayıs 1174, Şam). Şam ve Halep Atabeyi. (Ç.N.)

ilk kez dört mezhebe birden ihsanlarda bulundu, bunların her birini temsil eden kadılar tayin etti, çok sayıda tasavvufi tarikatı destekledi ve türbelere hürmetle yaklaştı. Daha sonraki bir dönemde Osmanlı hanedanı Memlük örnekliğini Yeniçeri sisteminde ve Sünni dini faaliyetinin tamamen bürokratikleştirilmiş örgütlenmesinde zirveye taşıyacaktı.

Bu nedenle bu kitapta açıklanan Memlükler dönemi şehir toplumlarının daha önceki İslami ve Ortadoğu sosyal ve siyasi kurumlarından türediği ve İslam toplumunun belirli bir biçimini temsil ettiği anlaşılmalıdır. Ancak Memlükler dönemi şehirleri yakından incelendiğinde anlaşılacaktır ki *kurum* kavramı İslami ve Ortadoğu şehri mevzubahis olduğunda özel bir anlama sahiptir. Ortadoğu ve İslami şehir toplumlarının kurumsal geçmişi, resmi siyasi, hukuki ve sosyal yapılar açısından değil bireyler, sınıflar ve gruplar arasındaki resmi ilişkiler bağlamında anlaşılmalıdır.

Ayrıca, şehir toplumlarının incelenmesine yönelik kurumsal ve etki-leşimsel yaklaşımın (resmi, siyasi veya hukuki analize göre daha uygun olmakla birlikte), şehir toplumlarının işleyişinin altında yatan kültürel ve sosyal süreçlere ilişkin araştırmalarla da takviye edilmesi gerektiği açık hale gelmiştir. Kontrolsüz bir siyasi topluluğun işleyişini anlamak için yalnızca sosyal eylemi değil, sosyal ilişkilerin düzeniyle ilgisi olan kavram ve değerleri, toplumsal düzenin dini ve mitsel simgelerini ve halkların zihniyetini de keşfetmek gerekir. Sosyal eylem yaklaşımı, aile yaşantısı normlarıyla ve bu normların ticari, dini ve siyasi ilişkilere aktarılma biçimleri gibi etkenlerin incelenmesiyle takviye edilmelidir. Çünkü aile motifi uygun aile bağları kadar ticari bağılıkları, dini taraftarlığı, siyasi mahmiliği ve köleliği şekillendirmek için de işler. Hami-mahmî ilişkilerinin de içsel yönetim normları vardır; bu normları anlamak için arkadaşlıklar, iş ortaklıkları, dini eğitim ve siyasi eylem içindeki bireyler arasında süren ikili ilişki kalıplarını ana hatlarıyla anlamak gerekir.

İnsan toplumunun doğasıyla ilgili dini ve mitsel kavramlar eşit ölçüde önemlidir. Devlet mefhumu ve toplumda yöneticinin rolü yalnızca bireylerin siyasi faaliyetlerini şekillendirmekle kalmaz aksine insan dayanışmasının temeli olan sosyal varoluşun manasını anlamanın müşterek yolları olan ortak kelimeleri de üretir. Bunlar hukuki, teolojik, mistik ve büyümlü niteliğe sahip krallık kavramını, dini liderlerin otoritesi kavramını, mübarek zatların saygınlığı kavramını, ilahi kurtuluştaki eskatolojik<sup>7</sup>

7 Eskatoloji, *son* anlamına gelen teoloji terimidir. İnsanlığın nihai kaderi veya dünya tarihini sonuçlandıran olaylar, daha kaba bir tabirle dünyanın sonuyla ilgilendirir. (Ç.N.)

ve mesiyani inanc¸ları ve maddi ve manevi alemin i içe geçmesiyle ilgili diğeri M¸sl¸man kavramlarını içerir. M¸sl¸man Şehirlerinin hakkıyla anlaşılması için bu Şehirleri toplum haline getiren insan davranışı kalıplarını hep birlikte d¸zene sokan tarihi kurumların, sosyal eylemlerin ve k¸lt¸rel kelimelerin incelenmesi gerekir.

Evrimsel ve karşılaştırmalı yaklaşımlar ile sosyal eylem ve k¸lt¸relci yaklaşımların tamamı, İslami Şehir çalışmalarıyla ilgili genel bir g¸zleme dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımlar, Şehirlerin incelenmesinin, parçası oldukları b¸y¸k toplumların ve k¸lt¸rlerin incelenmesinden ayrı tutulamayacağına işaret eder. Bu Şehirleri anlamak için kullanılması gereken kurumsal yapılar, sosyal eylem kalıpları ve k¸lt¸rel kelimeleri, daha genel bir Ortadoğu İslami toplum modelinin ifadeleridir. Şehirler, ¸nemli n¸fus ve faaliyet yoğunluklarını ve ihtiyaşlı bir fiziksel varlığı temsil ettiği halde b¸l¸nmez ekonomik, siyasi veya k¸lt¸rel varlıklar ya da b¸t¸nsel toplumlar olarak g¸r¸lemezler. Sonuç olarak bu Şehirler insan toplumunun ¸zel bir biçimi değil daha b¸y¸k bir sosyal sistemin fiziksel ortamı, n¸fusun yoğunlaştığı yerler ve ekonomik, siyasi ve k¸lt¸rel hareketlerin merkezleriydi. M¸sl¸man Şehirler, sıradan bağımsız siyasi yapılar değillerdi. Çok b¸y¸k bir b¸lgeyi kuşatmış devlet rejimine tabiydiler; hiç de b¸lgesel olmayan M¸sl¸man dini birliklerden oluşuyordu. B¸lgesel tarım ¸retimine ve uluslararası ticarete bağımlı oldukları için kendi kendine yeten ekonomileri yoktu. Kendilerine has yerel bir k¸lt¸rleri de yoktu. Daha karmaşık toplum ¸rg¸tlenmeleri için vazgeçilmez konumdaydılar fakat İslami toplumların veya Ortadoğu toplumlarının tanımlayıcı bir kurumu değillerdi. Bu nedenlerle, Ortaçağın Sonlarında M¸sl¸man Şehirleri isimli bu eser, tam olarak Şehir tarihi ve Şehirlerin işleyişine dair bir vaka çalışması olarak değil İslam toplumları tarihinin kapsamlı Şekilde araştırılmasına ve daha kuşatıcı toplum işleyişinde Şehirlerin rol¸ne kısmi bir katkı olarak g¸r¸lmelidir. Bu açıdan bakıldığında, Şehirlerle ilgili bu çalışmayı, İslam toplumlarının daha geniş tarihine bir giriş olarak kullanabiliriz.

# GİRİŞ



Kendi kendini yöneten topluluk ve bürokrasiyle yönetilen şehir... Bu dikotomi uzunca bir süre ortaçağ şehirleri çalışmaları üzerinde egemen olmuştur. Birinci ifade Avrupa şehirlerini, ikincisi ise Asya şehirlerini tanımlamak için ortaya çıktı; çünkü toplumsal birliktelikler, kendi deneyimlerindeki farklılıkları açıklamak için çok önemli görünüyordu. Asya şehirlerine ve özellikle Müslüman şehirlerine yönelik kavrayışımız bu bakış açısından çok çekti. Avrupa toplumunun idealleştirilmesi tarihçilerin hayal gücünü öylesine etkiledi ki pek çokları onu modern öncesi şehir örgütlenmesinin saf biçimi olarak kabul etti. Kendi kendini yöneten yurttaşların veya onların seçtiği temsilcilerin bir araya gelmesi şehir yaşamının gerçek, eksiksiz ve ideal bir şekilde sürdürülmesi gibi görünüyordu. Toplumsal birlikler, ortaçağ Avrupa şehirlerinin emperyal zalimlerini ve diğer derebeylerini devirmelerine ve çok önemli ve yoğun bir ticari yaşantının keyfini sürmelerine imkan sağladı. Bunların bazıları Haçlı seferlerini ve Avrupa'nın genişlemesi girişimlerini sürdürdü ve kendi içlerinde Rönesans kültürünü oluşturdu.

Buna karşılık birçok tarihçi Müslüman dünyasının muazzam bürokrasileriyle şehirlerin bağımsızlığını yok eden imparatorluklar tarafından yönetildiğini düşündü. Toplumsal bağımsızlığın ve kamusal amaçlara yönelik gönüllü birlikteliğin kadim mirası Müslüman şehirlerde ortadan kaldırılmıştı. Müslüman şehirler hiçbir zaman topluluklar olarak görülmemiş yalnızca bütünü hiçbir girişiminde işbirliği yapamayan, istisnai ve geçici bir amaçla ortak eylemde bulunabilen ileri gelenlere sahip münferit iç grupların bir araya gelmesi olarak kabul edilmişlerdir. İmparatorluk rejimlerinin dayattığı durağan idari düzenlemelerle ve belirli asli görevlerin değişmeyen gelenek yoluyla toplumun farklı sınıflarına ve organlarına yüklenmesiyle yönetilen şehirler olarak görülmüşlerdir. Nadiren, yaşayan ve hareket eden organizmalar olarak anlaşılmışlardır. Araştırmacılar şehirlerin gelişimini, Müslüman imparatorlukların kurulmasının, yaygın ekonomik hareketlerin veya İslam dininin şehir ortamlarındaki tahmini ihtiyaçlarının bir sonucu olarak inceledi ve şehirlerin içsel yaşamı, sanki bir dini ve ticari tesis kompleksiymiş gibi tartışıldı.

Öğrenciler, Müslüman şehirlerin fiziksel düzensizliğini toplumsal cansızlığın ve kamusal heyecan eksikliğinin bir dışavurumu olarak vurguladı. Ev ve dükkan sahiplerinin halka açık yolları dört bir koldan istila etmesinin, mahallelerin dolambaçlı dar sokaklarının, sayısız çıkmazların ve boş duvarların Doğu geleneğindeki şehirleri klasik gelenekteki şehirlerden ayırdığı söylenen kamusal kaygılardan ve kamusal yaşamdan vazgeçmeyi çağrıştırdığını kim anlamaz ki?

Ortaçağ tarihi çalışmalarının temel sorunlarından biri şu konuları açıklamak olmuştur: Batı şehirleri özgürken, Doğu şehirleri neden bir otoriteye bağlıydı? Doğu şehirleri içsel yaşamdan yoksun kalırken, Avrupa şehirleri neden özerk ve kendi kendini yönetir hale geldi? Akdeniz bölgesinin tek tip çevresel durumuyla ve Roma İmparatorluğu'nun ortak tarihsel ve siyasi deneyimiyle şehirlerin deneyimleri arasında neden bu kadar büyük farklar ortaya çıktı?

Fakat problemin bu tanımı bizatihi şu anda saldırı altındadır. Ortaçağ şehirlerinin araştırılmasına yönelik klasik çerçeve, hem Doğu hem de Batı şehirlerini şekillendiren etkenlerin doğru olarak değerlendirilmesinde çok az esas alındığı için zayıflamaya başlamıştır. Daha yeni kavrayışlar ve keşifler, Avrupa şehirleriyle Müslüman şehirleri arasındaki açık farkların ardında yatan benzerlikleri ortaya koymaktadır. Çağdaş sosyologlar sanayi devrimi öncesindeki bütün şehirlerin sosyal işleyişlerinin temelinde yatan benzerlikler hususunda ısrarcıdır. Sınıf ve aile yapısı, ekonomik karmaşıklık, teknolojik yeterlilik ve ticari girişim biçimleri siyasi biçimlerin görünür çeşitliliğinden daha derin birlikleri ifade eder. Aynı zamanda Müslüman şehirleri çalışan tarihçiler doğu şehirleri içindeki özerklik unsurlarını keşfetmeye başlamaktadır. Sosyal şekilsizlikten çok uzak olan Müslüman şehirleri, birbirleriyle dayanışma sergileyen ve Batı'da rastlanana benzer türde yerleşik emperyal rejimlerden bağımsızlığını elde eden örgütlü yapılar doğurdu. Yurttaşlık ruhu ve özerklik arzusu, bir zamanlar Roma dünyasının tamamında bulunan güçlerdi; bir yönetim biçimi tesis eden, sosyal düzen oluşturan ve bir nüfusu fiilen yöneten bu güçler basit *topluluk-bürokrasi* dikotomisiyle kavranamaz. Avrupa'da komün, bütünün ihtiyaçlarının, faaliyetlerinin ve yetkilerinin evrensel dışavurumu haline veya şehir deneyiminin genel bağlamı haline nadiren geldi. Doğu'da komünün olmayışı ise, toplumsal cansızlığa nadiren yol açtı.



Yine de sosyologların ve tarihçilerin bu son iki saldırısından ilki aşırıya kaçarken, ikincisi yeterince yol alamıyor. Modern öncesi toplumların benzerliklerine dikkat çeken sosyolojik yaklaşım, bariz farklılıkları gözden kaçırıp açıklayamazken, paralellik arz eden toplumsal güçlere yönelik tarihsel araştırma, geniş ilişkiler bağlamını kurmadan önce şehir deneyiminin bir özelliğini esas kabul ederek, karşılaştırmalı sorunu yanlış anlar. Şehir anayasasına, durağan sosyal ve ekonomik yapıların arkasına, şehri düzene sokan resmî siyasi yöntemlerin ve yerel özerklik mücadelesinin ötesine, örgütlü sosyal şehir yaşamının sürdürüldüğü ilişkilerin toplam yapılandırılmasına, yani sınıfların ve içsel bütünlüklerinin yapısına, bunların kamusal rollerine, örgütlenmelerinin doğasına ve etkileşimlerini şekillendiren güçlere daha derinlemesine bakmalıyız. Bireylerin, sınıfların ve insan gruplarının işlevsel topluluklara dönüştürüldüğü ilkeler bunun sonucudur. Yalnızca bu şekilde şehir yaşamının bazı temel ilkelerine ulaşabilir, düzenin ve topluluğun oluşturulduğu sosyal ilişkileri açığa çıkarabiliriz.

Bu genel hususlardan, Müslüman şehirlerinin sosyal ve siyasi özelliklerini ve Avrupa şehirlerinden farkının incelenmesini içeren sorunların daha doğru bir formülasyonuna giden yolu bulmak için, bu şehirlerin ortak köklerini barındıran Ortadoğu ve Akdeniz dünyalarının tarihinde daha geri gitmeliyiz. Bu tarih, bize topluluk-bürokrasi dikotomisinin yetersiz bir analitik formülasyon olduğunu göstermektedir. Greko-Romen deneyimi, şehir siyasi örgütlenme biçimlerinin arkasında yatan sosyal etkenlerin hayati öneme sahip olduğunu ortaya koyar. Toplumsal şehirlerin ve bürokratik olarak yönetilen şehirlerin Greko-Romen şehrsel mirasında ortak kökleri vardır. Greko-Romen şehir yaşamının biçimleri toplumsal iken, gerçekte aristokrasiler ve halk arasındaki amansız mücadeleler şehirlerin tarihini şekillendirdi. Sonunda Roma İmparatorluğu, demokratik ve toplumsal biçimlerin arkasında, halk meclisini hiçe sayarak meclis üyelerini ve yargıçları seçen aristokratlara etkin bir üstünlük verdi.<sup>1</sup> Aristokratik egemenlik, eski hür toplulukların yönetilen şehirlere dönüşmesinin temeli haline geldi; çünkü şehirler gittikçe daha az kendi işlerini yönetebilir ve finanse edebilir hale geldikçe Roma yerel

1 Bu durum, ortaçağ komünlerinin topluluğun tamamının meclislerini teşkil etmediği, topluluğun en zengin ve güçlü mensuplarının oluşturduğu birlikleri ve asilzadeler ile avam, tüccarlar ile zanaatkarlar arasında benzer şiddetli mücadelelerin yaşandığı şehirleri anımsatmaktadır.